

УДК 94(477) «1953/1964»

Тетяна Булах

ВНЕСОК КОЛГОСПІВ У РОЗБУДОВУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА ДОБИ «ВІДЛИГИ»

У статті автор здійснив спробу проаналізувати безпосередню залежність рівня життя мешканців села від стану розвитку виробничих сил їх колективних господарств, дослідити основні напрямки участі колгоспів у покращенні культурно-освітньої сфери та соціально-побутових умов повсякденного життя українського селянства.

Ключові слова: колгоспи, колгоспні будинки культу, шкільне будівництво, колгоспні каси взаємодопомоги, повсякденне життя.

У час радикальних оновлень всіх сфер національної економіки України, аграрна галузь залишається не лише провідною, але водночас і такою, що вимагає подальшого енергійного реформування. Подолання кризових явищ в житті сучасного українського села буде більш ефективним в разі врахування історичного досвіду минулих років, серед яких період «відлиги» зі своїми багатовекторними реформами та спробами покращення життя селянства є доволі повчальним. Ключовим питанням для сучасного аграрного сектору є перехід до дійсно ринкових відносин та остаточний відхід від деструктивних аспектів командної системи господарювання. Однак при вирішенні цих нагальних проблем потрібно враховувати деякі позитивні аспекти минулого і зокрема, такі, як внесок колгоспів у розвиток культурно-освітньої сфери та соціально-побутового життя села. Адже для селян сьогодні вельми болючими є питання відсутності належного фінансування дитячих освітніх закладів, клубів, бібліотек, якими у свій час опікувалися саме колгоспи.

Серед сучасних дослідників слід виділити фундаментальну монографію В. Лисак «Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. ХХ ст.» [1], у якій автор торкається низки зазначених питань, проводить порівняння між розвитком колгоспів та покращенням соціально-побутової сфери села. Окрім того, певні аспекти зазначеної проблеми у своїх роботах аналізують Л. Ковпак [2], Я. Федоренко [3]. І. Романюк [4] досліджує участь господарств у відбудові дитячих освітніх закладів.

Метою статті є з'ясування реальної ролі колгоспів у покращенні культурно-освітніх та соціально-побутових умов життя українського селянства у період «відлиги».

Зі зміною у 1953 р. найвищого партійно-державного керівництва СРСР розпочалася нова, подекуди доволі динамічна, хоч і неоднозначна сторінка в історії українського села. Так, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС започаткував вагомий етап у розвитку сільського господарства. На ньому визначено напрямки, скеровані на покращення становище колгоспів, які майже весь радянський період виступали основним господарсько-економічним осереддям села та відігравали вирішальну роль у покращенні його соціально-побутової сфери.

У часи «відлиги» основне вістря аграрної політики КПРС, яке стосувалося умов життя селянства практично не відрізнялося від засад, обумовлених ще в перші роки колективізації. У час укрупнення та реформування села держава свідомо переклала свої обов'язки на колгоспи та радгоспи, які мали займатися вирішенням нагальних потреб.

У цьому руслі варто зазначити, що бюджети селянських родин склалися наступним чином: левову частину надходжень селянина, складали кошти, отримані від плати за працю у колгоспі (близько 52,4 %), при цьому слід вказати на тому, що надходження від господарств в основному отримувалися в натуральній формі і для того, щоб трансформувати їх в суто грошову колгоспнику потрібно було докласти значних зусиль (колгоспний ринок, кооперація, чи продаж жителям міст). Натомість бюджет сільської родини від особистих підсобних господарств (у 1955 р. його частка складала 35,7 %, в 1959 р. – 38,1 % від загальної суми всіх надходжень) отримувалися в грошовій формі [5, с. 26]. Згідно з офіційними даними, після 1959 р. в силу посиленого тиску на село з боку держави, яка виконувала чергові новації М. Хрущова скеровані на звуження ролі присадибних господарств в усіх сегментах сільської економіки, відсоток прибутку від особистих господарств селян поступово зменшувався.

Значний внесок зроблено також у сфері забезпечення освітніх закладів села. З їх допомогою не лише підтримувалося будівництво шкіл, а й забезпечувалося оснащення їх лабораторіями, їдальнями, підручниками, наочними матеріалами тощо. Держава через залишковий принцип фінансування освітньої сфери села щороку зменшувала капіталовкладення на будівництво шкіл.

За таких умов основним стабільним джерелом поліпшення становища матеріальної бази сільських шкіл виступали колгоспи і радгоспи. Ще одним важливим аспектом участі господарств у покращення навчального процесу було забезпечення опалення шкіл, яке вимагало особливих витрат та створення шкільних майстерень. Тільки із середини 1950-х рр., в основному за допомогою матеріальної підтримки колгоспів, шкільні майстерні почали набувати належного їм вигляду. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 30 квітня 1958 р. № 506 «Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві», спеціально вказувалося на необхідності саме такого будівництва [3, с. 6].

На початок 1958–1959 навчального року колгоспи і місцеві організації будували в сільській місцевості близько 1500 шкіл на 328 тис. учнівських місць, добудували 5,5 тис. класних кімнат та інших навчальних приміщень. Особливо інтенсивне будівництво шкіл за кошти колгоспів велося у Вінницькій, Волинській, Черкаській, Дніпропетровській, Кіровоградській, Рівненській та Хмельницькій областях [3, с. 6].

Разом з тим потрібно зазначити, що колгоспи республіки мали обмежену можливість забезпечувати ці будови матеріалом, обладнанням, а також підрядними організаціями і тому тривалість будівництва шкіл у багатьох випадках сягала 3–5 і більше років. У другій половині 1950-х рр. до розбудови соціально-культурної сфери українського села міжколгоспні будівельні організації. Упродовж 1958–1959 навчального року в Україні ними будувалися лише 263 школи на 62 тис. учнівських місць. Однак і це був значний внесок, оскільки за вказаний період міністерством республіки споруджено лише 15 шкіл.

Слід зазначити, що на межі 1950–1960 рр. на тлі гучних кампаній та декларацій про близьку прийдешність комуністичного суспільства, керівництво країни змушене поставити питання про створення на селі середньої загальноосвітньої школи. Однак це часто не супроводжувалося реальним виділенням коштів і будівельних матеріалів на потреби загальної середньої освіти. Плани використання капіталовкладень і як наслідок введення у дію шкільних об'єктів систематично не виконувалися. Виділені державою у 1964 р. капіталовкладення у розмірі 78,1 млн крб. для будівництва 150 шкіл і 308 дошкільних установ так і не були використані за призначенням [4, с. 115]. Тому і не дивно, що навчальні приміщення сільських шкіл, зазвичай, не відповідали встановленим санітарним нормам. У невеликих класах навчалось 35–45 учнів.

Будівництво навчальних закладів силами колгоспів було невластивою для них функцією. До тож господарства зустрічалися із проблемою оформлення відповідної проектної документації. Серйозним недоліком будівництва шкіл на селі за кошти господарств було те, що значна їх частина не відповідала встановленим санітарно-гігієнічним нормам, через що часто страждала і якість будівництва [4, с. 114].

У процесі підвищення соціально-побутової сфери села поступово зростали суспільні фонди споживання, які з часом стали із джерел поповнення, зокрема встановлення локальних пенсій, пільг для літніх колгоспників. Як і більшість інших соціальних виплат, ці нарахування залежали від їх економічного становища. Їх обсяги визначали на загальних зборах колгоспників. За рахунок прибутків господарства створювалися спеціальні фонди (колгоспні каси), за рахунок яких і надавалася допомога непрацездатним колгоспникам. Так, у 1955 р. в УРСР налічувалося 14 тис. колгоспних кас. Вони функціонували до 1964 р., до того часу доки не вступили у дію норми про державні пенсії для колгоспників [6, с. 1].

У середині 1950-х рр. колгоспні каси громадської взаємодопомоги були організовані в 85,2 % колгоспів УРСР. Щоправда членством у них охоплено відносно незначний відсоток колгоспників з наявних 10,9 млн колгоспників, членами кас були тільки 3,58 млн осіб. Так, зокрема в колгоспі імені Щорса Вільшанського району Черкаської області з 1,774 працездатних осіб членами колгоспної каси взаємодопомоги були тільки 150 колгоспників. Натуральні фонди кас взаємодопомоги довгий час носили здебільшого обмежений характер [6, с. 3].

Разом з тим в результаті поступового зміцнення економіки, починаючи з 1953 р., розширилися і фонди громадського споживання, які безпосередньо формувалися у колгоспних господарствах. Потрібно підкреслити, що більша частина цих коштів йшла на потреби дітей, які перебували у дошкільних установах – дитячих яслах та садках. Так, згідно з даними Є. Талан, влітку 1955 р. лише в сезонних дитячих установах українського села за рахунок колгоспів України утримувалося понад 1,05 тис. дітей. У 1958 р. колгоспи республіки утримували за свій рахунок в майже 22,4 тис. дитячих ясел [8, с. 129]. Цей процес набирив усе більшої динаміки. У колгоспі ім. Ватутіна Звенигородської району Черкаської області у 1963 р. споруджено сучасний дитячий садок на 100 місць, повністю обладнаних новими меблями, іграми. Обладнали цей дитячий дошкільний заклад комсомольці села і молодь. Нові дитячі садки споруджено в колгоспах ім. Леніна та ім. Горького [9, арк. 6]. Компенсуючи неухагу держави до своїх потреб, колгоспи почали виділяти також значно більше коштів на розвиток культурно-просвітницьких установ.

Поступово колгоспні клуби стали доволі поширеними формою культурно-просвітницького життя у сільській місцевості. Зазвичай, вони будувалися згідно з рішенням загальних зборів колгоспників, при цьому слід зазначити, що збори охоче виділяли кошти на ці потреби, адже йшлося про задоволення культурних потреб усіх мешканців села. Керувало роботою колгоспних клубів правління колгоспів. Про розміри коштів, які відпускалися для потреб сільських культурних установ, свідчить факт, що у с. Бобченці Чернівецького району колгосп «Шлях до комунізму» витратив на будівництво клубу 1 млн крб. [10, арк. 159]. Поліський колгосп імені Кірова Ковельського виробничого управління відкрив будинок культури в селі Бобли. Затишний глядацький зал розраховано на 700 місць. Окрім того, обладнано 7 кімнат для гурткової роботи. Будинок культури вмщував також бібліотеку, читальний зал, а також апаратуру для показу широкоекранних фільмів [11, арк. 64].

Кількість збудованих колгоспами клубних установ щороку збільшувалася. Так, в Україні за 1954 р. колгоспи побудували 454 клуби, а на 1955 рік заплановане будівництво 800 таких культурних закладів [12, арк. 58]. На 1 січня 1958 р., згідно з даними Міністерства сільського господарства УРСР, нараховувалося 755 нових сучасних клубних закладів, розрахованих на 159547 осіб [13, арк. 125].

Значні кошти виділяють колгоспи і на покращення інвентарю культосвітніх установ. Так, лише в 1959 р. у Жашківському районі колгоспи виділили з культфондів – 1,25 млн крб., Звенигородський – 1,02 млн крб., Шполянський – 1,87 млн крб. тощо [14, арк. 1–2]. З 1958 р. розпочався поступовий перехід державних сільських клубів до безпосереднього відання і на баланс колгоспних установ. Ця тенденція всіляко втілювалася на XXI з'їздові КПРС (лютий 1959 р.) М. Хрущов висунув вимогу про перехід багатьох функцій, які виконували до цього часу державні органи, до сфери компетенції громадських організацій. На його думку: «В міру просування СРСР до комунізму набувають все більшого значення громадські форми діяльності в усіх сферах матеріального і духовного життя суспільства» взяти, наприклад, деякі питання культурного обслуговування населення. Зовсім не обов'язково, щоб усі вони були у віданні державних органів. Цим можуть з успіхом займатися громадські організації» [15, с. 113–114]. Цього ж року уряд республіки схвалив план за яким упродовж 1958–1960 рр. колгоспам передано 5683 сільських клуби [13, арк. 24]. У цілому, в 1959 р. кількість колгоспних клубів становила 6504 одиниці із штатом 4276 платних працівників [16, арк. 3].

Поряд з цим актуальною і гострою залишалася житлова проблема освітян та культпрацівників. Вирішувати цю складну проблему чи хоч пом'якшити її гостроту також довелося колгоспам, які намагалися забезпечувати сільських мешканців і особливо молодих спеціалістів житлом.

У документі зазначалося, що житлове будівництво в сільській місцевості не відповідає тогочасним потребам. Така ситуація, на думку тогочасного керівництва держави, пов'язана із незадовільною організацією сільського будівництва і слабкою виробничо-технічною базою. Ставилася завдання розширення обсягів будівництва житлових на селі силами колгоспників. Для цієї мети колгоспам дозволялося використовувати потужності міжколгоспних будівельних організацій. Була знята заборона щодо створення в колгоспах підприємств із виробництва будматеріалів [17, с. 45].

Постанова уряду УРСР «Про заходи із забезпечення виконання плану будівництва в колгоспах Української РСР на 1957 рік» рекомендувала колгоспам, залежно від місцевих умов, здійснювати будівництво житлових будинків для передових колгоспників за рахунок неподільних фондів колгоспів силами колгоспних будівельних бригад або міжколгоспних організацій і продавати ці будинки колгоспникам із виплатою їх вартості упродовж 5–6 років. Для цих потреб передбачалося надання кредиту за рахунок неподільних фондів колгоспів і допомога при зведенні індивідуального житла транспортом, будівельними матеріалами та робочою силою. Інколи керівництво колгоспу організувало також касу взаємодопомоги, яка надавала короткотермінові позики індивідуальним забудовникам. У цій постанові зазначалося також, що забудова та благоустрій сіл потрібно проводити комплексно, переважно цілими вулицями і не допускати будівництва нових житлових будинків на хуторах, які підлягали виселенню [17, с. 47].

У колгоспах України в 1959 р. споруджено близько 70 тис. будинків переважно для колгоспників, молодих спеціалістів і сільської інтелігенції, зазвичай, вони будувалися за типовими проектами. Нерідко найбільш значні колгоспи перебудовують свої села в селища міського типу [18].

У період «відлиги» в селах почали з'являтися і сільські паркові зони для відпочинку сільського населення, у створенні яких провідну роль відігравали колгоспи. Слід зазначити, що в середині 1950-х рр. дуже мало сільських населених пунктів могло похвалитися створеними власноруч парками відпочинку. Щоб покращити вигляд села і створити зони відпочинку, за ініціативою місцевих органів влади у 1958 р. закладено 604 парки а в 1959 р. створено додатково ще 392 зелені зони для відпочинку селян [3, с. 141].

Довгий час побутові умови на селі були у вкрай занедбаному стані. Дещо змінилася ситуація лише у кінці 1950-х рр. Цьому певною мірою сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення», яка прямо зобов'язала

місцеві Ради налагодити сферу побутового обслуговування селян [19, с. 497]. Колгоспам рекомендувалося будувати кравецькі і швейні майстерні, споруджувати їдальні, хлібозаводи, перукарні. Виконання директивних вимог постанови, адже йшлося про виконання амбіційних планів соціального будівництва і «стиранням» меж між селом і містом сприяло налагодженню побутового обслуговування населення. У багатьох селах, за безпосередньої участі колгоспів, розпочалося масове будівництво майстерень побутового обслуговування. Так, на початку 1960-х рр. нові комплексні майстерні почали функціонувати у селі Березань Київської області [20, с. 209]. Лише у селах Черкаської області в 1960 р. відкрито 22 кравецькі, 17 швейних майстерень та 30 перукарень, а 9 місцевих колгоспів спорудили навіть цілі побутові комбінати. Усього в УРСР в сільській місцевості упродовж 1960–1961 рр. відкрито 2330 побутових комбінатів і майстерень, 100 перукарень [21, арк. 98].

Отже, колгоспи України відігравали значну роль в усіх сферах життя українських селян. У період «відлиги» за допомогою проведених реформ, скерованих на розбудову соціалістичного суспільства, покращення потреб селян, зміцніла і матеріально-технічна база сільських господарств. Саме вони перебирали на себе значні функції, пов'язані з розбудовою та покращенням культурно-освітньої та соціально-побутової інфраструктури села.

Список використаних джерел

1. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності 1950–1960-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / В. Ф. Лисак; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2013. – 38 с.
2. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя в 2-й пол. ХХ ст. (1945–2000) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
3. Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. А. Федоренко. – Черкаси, 2009. – 227 с.
4. Романюк І. М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х – першій половині 60-х років / І. М. Романюк // Український селянин. – 2002. – № 5. – С. 113–116.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 582, оп. 24, спр. 806, 231 арк.
6. Кагальна М. В. Матеріальне забезпечення селянства УРСР у період хрущовської «відлиги» крізь призму повсякдення (1953–1964 рр.) / М. В. Кагальна // Архіви України. – 2013. – № 2. – С. 70–78.
7. ЦДАВО України, ф. Р-2, оп. 9, спр. 742, 155 арк.
8. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.). / Є. П. Талан – К.: Наукова думка. – 158 с.
9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 15, спр. 2425, арк. 6.
10. Там само, ф. 4, оп. 8, спр. 2, 186 арк.
11. Там само, ф. 5111, оп. 1, спр. 376, 114 арк.
12. Там само, ф. 5116, оп. 8, спр. 2, 186 арк.
13. Там само, ф. 5116, оп. 8, спр. 143, 201 арк.
14. Держархів Черкаської обл., ф. Р. 2631, оп. 1, спр. 2, 107 арк.
15. Хрущов М. С. Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959–1965 роки: Доповідь і заключне слово на позачерговому ХХІ з'їзді КПРС 27 січня 1959 року / М. С. Хрущов. – К.: Вид-во політ літ-ри, 1959. – С. 113–114.
16. ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 8, спр. 181, 19 арк.
17. Постанова Ради Міністрів Української РСР Про заходи по забезпеченню виконання плану будівництва в колгоспах Української РСР на 1957 рік // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – 31 березня 1957. – № 5–6. – С. 47.
18. Лисак В. Ф. Спосіб життя селян УРСР у контексті державної політики 1950-х – 1960-х рр. / В. Ф. Лисак // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Том 76. – Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 28–32.
19. Історія Української РСР: У 8-ми т. 10 кн. – К.: Наукова думка, 1979. Кн. 1. – 1979. – 390 с.
20. Держархів Київської обл., ф. Р.-5324, оп. 1, спр. 345, 236 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 511, оп. 1, спр. 213, 106 арк.

Татьяна Булах

ВКЛАД КОЛХОЗОВ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ И СОЦИАЛЬНО-БЫТОВОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ УКРАИНСКОГО СЕЛА В ВРЕМЯ «ОТТЕПЕЛИ»

В статье автор предпринял попытку проанализировать непосредственную зависимость уровня жизни жителей села от состояния развития производственных сил их коллективных хозяйств, исследовать основные направления участия колхозов в улучшении культурно-образовательной сферы и социально-бытовых условий повседневной жизни украинского крестьянства.

Ключевые слова: колхозы, колхозные дома культа, школьное строительство, колхозные кассы взаимопомощи, повседневную жизнь.

Tetyana Bulakh

**COLLECTIVE CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF CULTURAL,
EDUCATIONAL AND SOCIAL INFRASTRUCTURE OF UKRAINIAN
VILLAGE «THAW» IN DAYS**

In the mentioned article, the author made an attempt to analyze the direct dependence of villagers living on the development of the productive forces of collective farms. She also shows the main lines of collective participation in improving cultural and educational sphere and social conditions of Ukrainian peasantry everyday life.

Key words: collective, collective houses of worship, school construction, collective mutual fund, everyday life.

УДК 94(477)

Катерина Рошко

**ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ В СЕЛАХ ЗАПОРІЗЬКОГО РЕГІОНУ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.
(ЗА ДАНИМИ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ)**

Стаття присвячена дослідженню етносоціального складу населення сіл Запорізької області. Висвітлюються демографічні та етнологічні зміни, а також їх політичні, економічні, соціальні передумови та наслідки. Дані процеси розглядаються на зламі двох епох – останнього тридцятиліття перебування території України у складі СРСР і першого десятиліття незалежності, що дає змогу побачити і порівняти, як змінювалася структура населення в селах Запорізького регіону, а також прослідкувати динаміку цих змін.

Ключові слова: етносоціальні зміни, урбанізація, міграційні процеси, демографічні зміни, село.

Актуальність теми дослідження пов'язана з недостатнім рівнем вивчення у загальноісторичному контексті тенденцій та напрямків етносоціальних процесів на селі на території Запорізької області у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Наукова новизна історичного дослідження етносоціальних на селі на території Запорізької області в другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. пов'язана з повною відсутністю комплексних наукових досліджень з даної тематики.

Метою статті є аналіз змін чисельності й етносоціального складу сільського населення Запорізької області в кінці 50-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. Ставиться завдання з'ясувати кількісні характеристики, політичні, економічні, соціальні передумови та їх наслідків. Хронологічно стаття охоплює останнє двадцятиріччя перебування території України у складі СРСР і перше десятиліття незалежності. Такий підхід дозволяє простежити спільне й відмінне в етносоціальній сфері села регіону в різних політичних епохах. Ці процеси, ми розглядаємо на прикладі Запорізької області, оскільки вони мали характерні риси для всього Південно-Східного регіону України.

Поняття «етносоціальні зміни» дуже широке, його змістовному наповненню присвячено низку робіт. В цій статті ми розглядаємо його з точки зору таких процесів, як формування соціального та етнологічного складу населення, тобто зміни в чисельності населення, за рахунок чого вони відбувалися – природний приріст, міграції, еміграції, також зміни в професійному та національному складі населення.

Аналіз історіографії свідчить про те, що за радянських часів роботи з проблеми етнічних та соціальних змін розглядалися переважно в загальносоюзному і загальнореспубліканському розрізі й характеризуються відсутністю критичності існуючих суспільних явищ.

Джерельну базу дослідження склали опубліковані та первинні матеріали переписів населення (1959, 1970, 1979, 1989 та 2001 рр.), які відзначаються найбільш повними даними щодо етносоціальної структури населення, а також статистичними матеріалами.

В цілому, як свідчить аналіз історіографії, проблема етносоціальних змін у 60–80-і рр. ХХ ст. на території Запорізької області не була предметом спеціального історичного узагальнення, і вимагає вивчення.

Починаючи з 50-х рр. ХХ ст., в складі сільського населення Запорізького регіону розпочинаються суттєві зміни, які характеризуються поступовим і стабільним зменшенням населення, як і України в цілому так і на загально регіональних рівнях. Відповідно, в 1960 р. з 42469 тис. жителів України селяни складали 22618 тис., або 53 %, в 1970 р. – 47126, 21248 тис. та 46 % [1, с. 163], а в 1989 р. – 51704, 17113 тис. та 33 % [3, с. 125]. Середній показник скорочення